

BADIIY ASARDA KOMPOZITSIYA UNSURLARI

Nosirova Setora

Termiz davlat universiteti

O‘zbek filologiyasi fakulteti

2-bosqich talabasi

ANNOTATSIYA

Maqolada adabiyotshunoslik ilmida uchraydigan syujet va fabula terminlarining o‘zaro farqli jihatlari hamda badiiy asarda syujetni tashkil etuvchi tugun, voqealar rivoji, kulminatsiya, yechim kabi istilohlar Nazar Eshonqulning ‘‘Bepoyon osmon’’ hikoyasi misolida o‘rganib chiqiladi.

***Kalit so‘zlar:** Syujet, fabula, tugun, ekspozitsiya, voqealar rivoji, kulminatsiya, yechim, Nazar Eshonqul, ‘‘Bepoyon osmon’’.*

Avvalo, har bir badiiy asar ma’lum bir voqealar tizimi, ya’ni syujetdan tashkil topadi. Syujetlilik badiiy adabiyotning o‘ziga xos xususiyatlaridan biri sifatida tushuniladi.

„Syujet (fran. Predmet, „asosga qo‘yilgan narsa‘‘) badiiy shaklning eng muhim elementlaridan biri sanalib, badiiy asardagi bir-biriga uzviy bog‘liq holda kechadigan, qahramonlarning xatti-harakatlaridan tarkib topuvchi voqealar tizimini anglatadi.”¹

Adabiyotshunoslikda <<syujet>> bilan bir qatorda <<fabula>> istilohi ham borki, bu ikki atama 19 asr oxirigacha bir-biriga ma’nodosh holda qo‘llanilgan. Keyinchalik 20 asr boshlaridan syujetning kengroq o‘rganilishi va chuqurroq tatbiq etilishi natijasida bu ikki atamaning bir-biridan farqli tomonlari borligi isbotlandi va fanga olib kirildi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, <<syujet>> bu asardagi ma’lum voqealarning ijodkor tomonidan o‘zaro joylashtirish tartibidir. <<Fabula>> esa

asardagi voqealarning shunchaki hayotda yuz berish ketma-ketligidir. Shu ma'lumotlarga tayanib biz syujet va fabulani farqlar ekanmiz, avvalo, voqealarning hayotda yuz berish tartibi bilan uning badiiy asarda yuz berish tartibining farqini anglab olishimiz lozimdir.

Misol tariqasida O'zbek modernizm adabiyotining yirik vakillaridan biri Nazar Eshonqulning <<Bepoyon osmon>> hikoyasini olsak. Hikoya asar qahramoniga <<qisqa va zardali>> xat kelishi bilan boshlanadi: <<Xat qisqa va zardali edi--<<Oyto'ldi enamga og'ir yotibdi. Joni uzilmasdan kel!>> -- bunaqa dag'al jummalarni faqat ammam yozdirishi mumkin, boshqa hech kim. Pashshaning qanotiday keladigan shu bir parcha qog'ozda ham Oyto'ldi enamga nisbatan bir umr tark etmagan tana-yu dashnomini, zining azaliy munosabatini bildirish uchun <<Oyto'ldi enamga>> deya istehzo qilgani va bunday piching-u kinoyalar faqatgina ammamning qo'ldan kelishini xatni o'qigandayoq tushungan edim. >> Asar mana shunday boshlanadi. Qahramon avvaliga xatni o'qiydi., vaziyat qanchalar murakkab ekanligini, tug'ilib o'sgan qishlog'iga tezroq qaytishi kerak ekanligini tahlil qilar ekan, shu o'rinda u ortga, o'tmishga nazar tashlaydi. Bu o'rinda biz asar syuzet asosida qurilganini anglab olamiz.

Hikoyaga yaxshiroq e'tibor beradigan bo'lsak, asar voqealar tugunidan boshlanadi. Keling, avvalo, asarda voqealar tuguni nima ekanligiga atroflicha to'xtalsak: <<Tugun asar voqealarining boshlanishiga turtki bo'lgan voqea, asar konflekti qo'yilgan joydir. Ekspozitsiyadan farqli o'laroq, tugun syujetning zarur elementi sanaladi, ya'ni u syuzetda har vaqt hozirdir... Tugun, odatda, asarning boshida, ekspozitsiyadan keyin beriladi. Ba'zan muayyan badiiy estetik maqsadni ko'zda tutgan holda uning o'rni o'zgartirilishi mumkin>>.2 <<Bepoyon osmon>> hikoyasini o'qishni boshlar ekanmiz, jummalarni birin-ketin o'qiganimiz sari tugun ham birin-ketin namoyon bo'laveradi. Masalan: <<... Bunaqa jumalani faqat ammam yozdirishi mumkin, boshqa hech kim. Pashshaning qanotiday keladigan shu bir parcha qog'ozda ham Oyto'ldi enamga nisbatan bir umr tark etmagan tana-yu dashnomini, o'zining azaliy munosabatini bildirish uchun <<Oyto'ldi enamga>> deya

istehzo qilgani va bunday piching-u kinoyalar faqat ammamning qo‘lidan kelishini xatni o‘qigandayoq tushungan edim...>> Hikoyaning boshlanmasi bo‘lgan bu jumlar bizda turli xil savollar tug‘diradi: Aslida qahramon << ammam>> deya ta’riflayotgan obraz kim, nega qahramon o‘z ammasiga nisbatan bu qadar salbiy munosabat bildiriyapti? Oyto‘ldi ena obrazi qanday obraz? Nega qahramon uni shunchaki <<ena>> demasdan <<Oyto‘di ena>> deb murojaat qilyapti? <<Oyto‘ldi ena>> qanday <<yomonlik>> qilganki <<amma>> obrazi <<Oyto‘ldi ena>>ga nisbatan bir umr tark etmagan ta’na-yu dashnomlarning egasi sifatida ta’riflanadi?! Manashu pallada tugun yuzaga keladi va biz asarni o‘qishni davom ettirar ekanmiz, har bir voqealar tuguni birma-bir o‘z yechimini topib boraveradi.

Tugundan keying voqealar zanjiri voqealar rivoji deyiladi. Hikoyadagi qahramonning amakisi va amakisining ayoli (muallif tili bilan aytganda yangasi) ning farzand dog‘ida kuyishlari, akasining umri besamar o‘tayotganligidan achinib kelinoyisiga kun bermaydigan <<amma>> obrazi tasviri, reining sha’ni, g‘ururi sabab bor aybni o‘z bo‘yniga olib, ta’na-yu dashnomlarga ko‘milib yashagan xokisor ayol qismati asar voqealar zanjirini tashkil etadi. Syujet voqealari bosqichma-bosqich, darajama-daraja rivojlanib boraverar ekan, natijada, asar voqealar rivojining eng yuqori nuqtasi-- asar kulminatsiyasi vujudga keladi. Ushbu hikoyadagi kulminatsiya bu qahramonning Oyto‘ldi enasining vafotidan so‘ng uning sandiqlari orasidagi turli xil qog‘ozlar ichidan topilgan <<tashxis varaqasi>> bo‘ladi. Qahramon kasbi taqazosi bilan ushbu varaqada gap nima haqida ketyotganini yaxshi angelaydi. Asar kulminatsiya va yechimning hamohangligida yakunlanadi: <<...Oniy lahzalarda yorishgan xotira siniqlari ichida ammamning bir umr begiz qilingan qo‘llari, butun qishloq yangamga yog‘diirgan dashnomlar, ...tashxisdan o‘tib kelishgan kuni huddi yangamning—enamning yuzidan sil kabi oqib tushgan ko‘zyoshlari—hammasi bor edi. Men endi hammmasini tushungan va anglagan edim: yangam, mening tutingan enam bepusht yashash qismatinio‘ziniki deb bilgan, bilgani uchun ham tashxis qog‘ozlarini yashirib qo‘ygan, el-yurt oldida amakimning boshi egilmasligi, erkakalik

g'ururi toptalmasligi uchun bu sirni hammamizdan yashirgan ammamning va butun qishloqning bir umrlik xo'rlik va nadomatlariga chidab kelgan...>>.

Yuqorida tasvirlangan tugun voqealar rivoji va kulminatsiya syujetni tutib turuvchi asosiy unsurlar sanaladi va ular har qanday syujetda mavjud bo'ladi. Shunday ekan o'quvchi har bir badiiy asarni o'qir ekan, uning voqealar rivoji ortidan quvish shart emas, balki asarning tub mag'zini chaqib, uni ilmiy va badiiy jihatdan ham tadqiq eta olishi lozimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari.—Toshkent: Navoiy universiteti, 2018.
2. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari.— Toshkent: Navoiy universiteti, 2018.
3. Nazar Eshonqul. Maymun yetaklagan odam.— Toshkent: Yangi nashr, 2019.